

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312–6809.2019.28.165830>

УДК 821.161–98.09«10/11»

ARS-РОЕТИСА В КИЄВОРУСЬКІЙ ГІМНОГРАФІЇ

Євген Джиджора, д-р філол. наук, доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ORCID ID 0000-0003-3221-4866

dzhidzhora@gmail.com

У статті проаналізовано такий компонент літературно-естетичного цілого в середньовічній киеворуській гімнографії, як ars-poetica. Йдеться про особливу естетичну установку автора, обумовлену пошуками відповідного слова, придатного для літературної діяльності. Зазначено, що у киеворуській гімнографії ars-poetica, зазвичай, реалізується у першому тропарі першої пісні і концептуально переформується із «топосом скромності». У п'яти розглянутих пам'ятках ars-poetica зустрічається у двох варіантах: авторській мольбі до Бога та авторській мольбі до святого / святих.

Ключові слова: середньовічна література, гімнографія, канон, ars-poetica.

Середньовічна література передбачає специфічні функції автора (більше про особливості автора [6, 102–110]). З одного боку, виступаючи як наратор чи оратор, автор може активно цитувати авторитетні джерела, подекуди повністю замінюючи «своє» слово на «чуже» (див. вичерпні коментарі на цю тему С. Аверинцева [1, 20], В. Бичкова [2, 156] та Ю. Пелешенка [9, 7]). З іншого боку, починаючи літературну працю, автор може сам з неї кепкувати, зізнаючись у своїй бездуховності, негідності, не спроможності вправно володіти словом тощо. І перша, і друга тенденції взаємодоповнюють одну й ту саму літературну манеру середньовічного книжника — естетичну потребу скористатися «топосом скромності» (про місце «топосу скромності» серед інших «загальних місць» у середньовічній словесності [7]). А одним із проявів цього топосу є обґрунтування художньої мети та усвідомлення, завдяки чому поставлені завдання можуть бути реалізовані. Вслід за Ріккардо Піккіо розмірковування про умови здійснення прекрасного на письмі будемо називати ars-poetica [10, 658]. І розуміти під цим

особливу міркувальну частину літературного твору, в якому книжник пояснює, яким чином збирається компенсувати свою, як він вважає, естетичну обмеженість. Заразом таке міркування переважно зводиться до прославлення гарного тямущого слова — поширеного риторичного прийому середньовічних книжників [2, 149–150].

В середньовічній літературі *ars-poetica* є важливим структурним компонентом твору, зафіксованим у візантійських, південнослов'янських, киеворуських та північноруських пам'ятках. Частіше за все *ars-poetica* має місце в агіографічному та хронографічному жанрах. Проте це явище наявне також і в киеворуській перекладній та оригінальній гімнографії, а саме: в канонах святим мінейного циклу. З точки зору структурної організації, гімнографічний канон — один із найбільш складних літературних жанрів. Він передбачає висвітлення певної події церковного календаря в дев'яти (але частіше за все — восьми) самостійних піснях. При цьому в основу кожної пісні покладена чітко встановлена біблійна тема. А сама пісня може мати декілька співів у своєму складі. Один із таких співів — ірмос, а решта — тропарі, такі короткі фрази, що містять одне-два речення (більше про структурну організацію канону [5, 118–130]).

Традиційно у середньовічних творах *ars-poetica*, як і «топос скромності», розташовується у вступній частині. Не винятком є й киеворуська гімнографія. В перекладних та оригінальних канонах XI–XII ст. *ars-poetica* фіксується в першому тропарі першої пісні. За жанровими вимогами перша пісня повинна бути присвячена біблійній темі вираження подяки Мойсея Творцю за визволення євреїв з єгипетського рабства [Вих. 15, 1–18]. І, як правило, в одному або декількох тропарях першої пісні ця тема розкривається. Однак перший тропар може бути присвячений й іншій темі. У ньому може висловлюватися подяка Богу за прийдешнє свято, молитва до святого заступити вірян від гріхів, прославлення святкової події взагалі. В окремих же випадках ми спостерігаємо звернення автора до Бога чи до святого / святих з мольбою просвітити, очистити і створити умови для належного співу, тобто для належної літературної роботи.

Мета нашої статті — дослідити особливості втілення *ars-poetica* в деяких перекладних та оригінальних пам'ятках киеворуської гімнографії XI–XII ст.

Для розв'язання поставленої мети розглянемо перший тропар першої пісні в Каноні на перенесення мощів св. Миколая «П'єснь устенъ

моихъ приими...», в Каноні на преставлення Бориса і Гліба «Дажь ми отъпустъ...» та Каноні на преставлення св. Миколая «Умъ просвѣти ми...». Перша пам'ятка була укладена на Русі наприкінці XI ст. після перенесення мощів чудотворця Миколая з Мир до Барі [11, 383]. Друга з'явилася у другій половині XI ст., однак спочатку була написана грецькою мовою і лише згодом перекладена на церковнослов'янську [8, 56]. Третя входить до складу відомого збірника богослужіння Ілліна книга, що побутував у киеворуській літературі з кінця XI ст. [3]. Тож перед нами три твори (один — оригінальний, два — перекладних), укладені церковнослов'янською мовою приблизно в один час:

Канон на перенесення мощів св. Миколая	Канон на преставлення Бориса і Гліба	Канон на преставлення св. Миколая
Пѣснь устенъ моихъ приими благодетелю Христе и уясни мои языкъ не поминая моихъ грѣховъ да въспою честное житѣе твоего святителя в память принесенья мощии его [12, 63]	Дажь ми отъпустъ многымъ прегрѣшениимъ моимъ Спасе премудрость ми подая яко да пѣсьми похваляю тебе прославльша святая твоя [14, 510]	Умъ просвѣти ми и съмысль достоина хвалами въспѣвати святителя твоего Христе Боже и чудотворца Николае [13, 320]

Укладач Канону на перенесення мощів св. Миколая просить Бога забути про його гріхи, натомість, благословити язык і прийняти цей спів. Схожу мольбу бачимо і в Каноні на преставлення св. Миколая. Тут автор також просить Бога просвітити розум і наповнити його смислом. А в Каноні на преставлення Бориса і Гліба книжник молиться про прощення гріхів та надання премудрості. Як бачимо, кожен із трьох гімнографів пов'язує свою літературну працю з божественним благословенням языка / розуму. Двоє із трьох — ще й з очищенням від гріхів.

Канон на перенесення мощів св. Миколая	Канон на преставлення Бориса і Гліба	Канон на преставлення св. Миколая
– просвіти мій язык; – не згадуј моїх гріхів	– відпусти мої гріхи; – надај мені премудрості	– просвіти мій розум; – надај смислу моему розуму

За умови очищення від гріхів та благословення языка / розуму гімнографи вірять у свою здатність оспівати життя видатного чудотворця і тим самим прославити Творця:

Канон на перенесення моцїв св. Миколая	Канон на преставлення Бориса і Гліба	Канон на преставлення св. Миколая
– да заспїваю про твого святителя!	– тоді зможу прослави- ти тебе!	– тоді я гідно заспїваю про твого чудотворця!

Проаналізовані канонічні структури є свого роду естетичною програмою середньовічного книжника. Це не погрози і не вимоги до Творця. Це — адекватна оцінка свого творчого статусу. Усвідомлюючи свою неспроможність вправно володіти словом, гімнографи не виражають прагнення докласти інтелектуальних надзусиль, аби навчитися говорити і писати красиво. Вони висловлюють готовність очиститися від гріхів і, як наслідок, отримати божественну допомогу, пережити божественне втручання і тоді вже здійснити літературну працю.

Однак оскільки середньовічний книжник сповідує синергізм і знає, що благодать Святого Духа може надати не лише сам Творець, але й обожені святі, то зустрічається й інший варіант *ars-poetica*. У деяких пам'ятках киеворуської гімнографії спостерігаємо авторські звернення до святих, яким власне і присвячено канон. Розглянемо перший тропар першої пісні у Каноні преп. Феодосію Печерському «Богоугодивый подвигъ стяжавъ...» та у спільному Каноні святим Кирилу та Мефодію «Кыя достойныя принесу...». Перший твір виник, напевне, наприкінці XI ст., або ж на початку XII ст. в середовищі киево-печерських ченців та учнів св. Феодосія [11, 382]. Другий було укладено не пізніше X ст. в середовищі учнів та послідовників святих Кирила та Мефодія [4, 242]. То ж перед нами два церковнослов'янські тексти, що були написані з інтервалом у одне-півтора століття:

Канон Феодосію Печерському	Канон Кирилу та Мефодію
«Богоугодный подвигъ стяжавъ оче Феодосье боговидецъ явися. Тѣмже молися Богу емуже угоди отгнати мракъ невѣжества моего слово же блаженое водѣхнути ми воспѣти тя» [15, 514]	«Кыя достойныя принесу похваль- ныя пѣсни богословесьника свѣта даръ съвыше посълѣта ми да достои- но въспою ваю память» [16, 111]

Як і в канонах, присвячених св. Миколаю та св. Борису і Глібу, тут констатуємо схожі принципи реалізації *ars-poetica*. Автор Канону св. Феодосію Печерському просить святого помолитися за нього, відігнати морок невігластва та надихнути блаженним словом. А укладач

Канону святим Кирилу та Мефодію молить угодників про дар вищого світла. Відтак для належної реалізації літературного задуму обидва книжники потребують вищої сили. Утім, якщо гімнограф святих Кирила та Мефодія молить лише про божественне світло, то гімнограф св. Феодосія — і про розуміння, і про блаженне слово. Тобто укладач твору про слов'янських просвітителів зізнається, що потребує як розуміння *що* говорити, так і відповідного вміння *як* це озвучувати:

Канон Феодосію Печерському	Канон Кирилу та Мефодію
– віджени морок невігластва; – надихни блаженним словом	– надайте дар вищого світла

При умові виконання прохань, книжники стверджують, що зможуть скласти гідне прославлення видатним подвижникам:

Канон Феодосію Печерському	Канон Кирилу та Мефодію
– да заспіваю про тебе!	– да гідно заспіваю про пам'ять вашу!

Означені міркування є другим варіантом естетичної програми середньовічного книжника. Звертаючись до святих, гімнографи не торгуються за принципом «ти — мені, я — тобі», тобто ти мені — блажене слово, або вище світло, а я тобі — гідно заспіваю, увіковічу твою пам'ять. У авторів йдеться про досягнення необхідної духовної та інтелектуальної вправності. Забезпечити цю вправність самотужки вони не можуть. Натомість, це можуть зробити, зокрема, святі, до яких вони і звертаються.

Таким чином, у києворуській перекладній та оригінальній гімнографії XI–XII ст. *arg-roetica* представлена двома рівноцінними варіантами. Перший варіант більш поширений, він передбачає, що книжник звертається до Творця. Другий варіант менш поширений і передбачає, що книжник теж, по суті, звертається до Творця, але в особі його прославлених святих. Утім в обох варіантах констатуємо одну й ту саму тенденцію. Автор визнає свою духовну неміч, неволодіння словом, але вірить у божественну допомогу і саме тому починає літературну роботу. Подібна естетична установка є загальноприйнятною в києворуській, північноруській, південнослов'янській, візантійській словесності. І, як було сказано вище, демонструє особливе містичне ставлення середньовічного митця до творчого процесу, яким керує і який спрямовує Бог, а не людина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. С. Греческая «литература» и ближневосточная «словесность». *Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции*. М., 1996. С. 13–75.
2. Бычков В. В. Древнерусская эстетика. СПб., 2012. 832 с.
3. Верещагин Е. М., Крысько В. Б. Наблюдения над языком и текстом архаичного источника — Ильиной книги (начало). *Вопросы языкознания*. М., 1999. № 2. С. 3–26.
4. Григорович В. И. Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов, святых Кирилла и Мефодия. *Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России* / под редакцией М. Погодина. М., 1865. С. 235–270.
5. Джиджора Є. В. Гімнографія Київської Русі XI–XIII сторіч: структурне ціле канону мінейного циклу. Одеса, 2018. 480 с.
6. Історія української літератури : у 12 томах / за редакцією В. Дончика. Т. 1. Давня література (X — першої половини XVI ст.) / наукові редактори Ю. Пелешенко, М. Сулима. К., 2013. 840 с.
7. Конявская Е. Л. Проблема общих мест в древнеславянских литературах (на материале агиографии). *Ruthenica*. 2004. Т. 3. Р. 80–92.
8. Мурьянов М. Ф. Гимнография Киевской Руси / ответственные редакторы М. Н. Громов, Т. А. Исаченко. М., 2003. 451 с.
9. Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.) : Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. По-статі. 2-ге видання, перероблене і доповнене. К., 2012. 608 с.
10. Пиккио Р. «Поэтика моления» Епифания Премудрого. *Пиккио Р. Slavia Orthodoxa: Литература и язык* / ответственные редакторы Н. Н. Запольская, В. В. Калугин. М., 2003. С. 657–674.
11. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Издание 2, исправленное и дополненное для русского перевода / перевод с немецкого А. В. Назаренко; под редакцией К. К. Акентьева. СПб., 1996. 572 с.
12. Служба на перенесение мощей святителя Николая Архиепископа Мир-Ликийского Чудотворца из Мир в Бар-град. *Посмертные чудеса свт. Николая, архиепископа Мир-Ликийского Чудотворца: Памятник древней русской письменности XI в.* / сообщил архимандрит Леонид. СПб., 1889. С. 62–72.
13. Служба на преставление святителя Николая. *Ильина книга*. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. М., 2005. С. 320–338.
14. Служба на преставление святых Бориса и Глеба. *Голубинский Е. История русской церкви: Период первый: киевский и домонгольский*. М., 1904. Т. 1 (вторая половина тома). С. 508–512.

15. Служба преподобному Феодосию Печерскому. Голубинский Е. *История русской церкви*: Период первый: киевский и домонгольский. М., 1904. Т. 1 (вторая половина тома). С. 513–517.
16. Служба святым Кириллу и Мефодию / Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. *Труды славянской комиссии АН СССР*. М., 1930. Т. 1. С. 111–115.

ARS-POETICA В КИЕВОРУССКОЙ ГИМНОГРАФИИ

Евгений Джиджора, д-р филол. наук, доц.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

В статье проанализировано такой компонент литературно-эстетического целого в средневековой киеворусской литературе, как ars-poetica. Речь идет об особой эстетической установке автора, обусловленной поисками соответствующего подходящего слова для литературной деятельности. Показано, что в киеворусской литературе ars-poetica обычно реализуется в первом тропаре первой песни и концептуально пересекается с «топосом скромности». В пяти рассмотренных памятниках ars-poetica встречается в двух вариантах: авторской мольбе к Богу и авторской мольбе к святому / святым.

Ключовые слова: *средневековая литература, гимнография, канон, ars-poetica.*

ARS-POETICA IN KIEVORUSIAN HYMNOGRAPHY

Yevgen Dzhydzhora, Doctor of Philology, Professor

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

dzhidzhora@gmail.com

Medieval literature presupposes the specific functions of the author. Firstly the author can actively quote authoritative sources. And secondly, starting a literary work, he can cling to himself, confessing in his lack of spirituality, inappropriateness, inability to skillfully master the word. And the first and second trends are complementary to the same literary style of the medieval scribe — the aesthetic need to take advantage of the «topos of modesty». One of the manifestations of this topos is the justification of the artistic purpose and awareness, so that the tasks can be implemented. In the article such reasoning is defined as ars-poetica. It understood as a special discursive part of a literary work in which the scribe explains how he is going to compensate for his aesthetic limitations. Ars-poetica available in the Kievan translation and original hymnography, in the canons of the saints of the Mining Cycle. In the translated and original canons of the XI–XII centuries. Ars-poetica is fixed in the first troparion of the first song.

In the Kievan translation and original hymnography of the XI–XII centuries. Ars-poetica is represented by two equivalent variants. The first version is more widespread, it assumes that the scribe turns to the God. The second variant is less common and suggests that the scribe, in essence, appeals to the God, but in the person of his glorified saints. The article states that in both versions there is the same tendency. The author acknowledges

his spiritual weakness, neglect of the word, but believes in divine help, and that is precisely why literary work begins. It is proved in the article that such an aesthetic setting demonstrates a special mystical attitude of a medieval artist to a creative process that is led and directed by God, not man.

Key words: *medieval literature, hymnography, canon, ars-poetica.*

REFERENCE

1. Averincev S. S. Grecheskaja «literatura» i blizhnevostochnaja «slovesnost'» // Averincev S. S. Ritorika i istoki evropejskoj literaturnoj tradicii. M., 1996. S. 13–75.
2. Bychkov V. V. Drevnerusskaja jestetika. SPb, 2012. 832 s.
3. Vereshhagin E. M., Krysov V. B. Nabljudenija nad jazykom i tekstem arhaichnogo istochnika — Il'inoj knigi (nachalo) // Voprosy jazykoznanija. M., 1999. № 2. S. 3–26.
4. Grigorovich V. I. Drevneslavjanskij pamjatnik, dopolnjajushhij zhitie slavjanskikh apostolov, svjatyh Kirilla i Mefodija // Kirillo-Mefodievskij sbornik v pamjat' o sovershivsemjsja tysjacheletii slavjanskoj pis'mennosti i hristianstva v Rossii / pod redakciej M. Pogodina. M., 1865. S. 235–270.
5. Dzhydzhora Je. V. Ghimnografija Kyjivskoj Rusi XI–XIII storich: strukturne cile kanonu minejnogho cyklu. Odesa, 2018. 480 s.
6. Istorija ukrajinskoj literatury : u 12 tomakh / Za redakcieju V. Donchyka. T. 1. Davnja literatura (X — pershoji polovyny XVI st.) / Naukovi redaktory Ju. Peleshenko, M. Sulyma. K., 2013. 840 s.
7. Konjavskaja E. L. Problema obshhikh mest v drevneslavjanskikh literaturah (na materiale agiografii) // Ruthenica. 2004. T. 3. P. 80–92.
8. Mur'janov M. F. Gimnografija Kievskoj Rusi / otvetstvennyj redaktor M. N. Gromov, T. A. Isachenko. M., 2003. 451 s.
9. Peleshenko Ju. V. Ukrainska literatura piznjogho Serednjovichchja (druga polovyna XIII–XV st.) : Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intenciji. Postati. 2-e vydannja, pereroblene i dopovnene. K., 2012. 608 s.
10. Pikkio R. «Pojetika molenija» Epifanija Premudrogo // Pikkio R. Slavia Orthodoxa: Literatura i jazyk / otvetstvennyj redaktor N. N. Zapol'skaja, V. V. Kalugin. M., 2003. S. 657–674.
11. Podskal'ski G. Hristianstvo i bogoslovskaja literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.). Izdanie 2, ispravlennoe i dopolnennoe dlja russkogo perevoda / perevod s nemeckogo A. V. Nazarenko, pod redakciej K. K. Akent'eva. SPb, 1996. 572 s.
12. Sluzhba na perenesenie moshhej svjatitelja Nikolaja Arhiepiskopa Mir-Likijskogo Chudotvorca iz Mir v Bar-grad // Posmertnye chudesasvt. Nikolaja, arhiepiskopa Mir-Likijskogo Chudotvorca: Pamjatnik drevnej russkoj pis'mennosti XI v. / Soobshhil arhimandrit Leonid. SPb, 1889. S. 62–72.

13. Sluzhba na prestavlenie svjatitelja Nikolaja // Il'ina kniga. Rukopis' RGADA, Tip. 131 / Lingvisticheskoe izdanie, podgotovka grecheskogo teksta, kommentarii, slovoukazateli V. B. Krysko. M., 2005. S. 320–338.
14. Sluzhba na prestavlenie svjatyh Borisa i Gleba // Golubinskij E. Istorija ruskoj cerkvi: Period pervyj: kievskij i domongol'skij. M., 1904. T. 1 (vtoraja polovina toma). S. 508–512.
15. Sluzhba prepodobnomu Feodosiju Pecherskomu // Golubinskij E. Istorija ruskoj cerkvi: Period pervyj: kievskij i domongol'skij. M., 1904. T. 1 (vtoraja polovina toma). S. 513–517.
16. Sluzhba svjatym Kirillu i Mefodiju / Lavrov P. A. Materialy po istorii vozni-knovenija drevnejšej slavjanskoj pis'mennosti // Trudy slavjanskoj komissii AN SSSR. M., 1930. T. 1. S. 111–115.

Стаття надійшла до редакції 22 березня 2019 р.